

Fryslân

In Fryslân is al vanaf de 12^e eeuw steen gebakken. In de daarop volgende eeuwen is een uitgebreide grofkeramische bedrijvigheid ontstaan. De omstandigheden waren gunstig: er was klei, er was geschikte brandstof in de vorm van turf en er was behoefte aan steen als bouw materiaal. In de middeleeuwen eerst voor kloosters, stinzen en parochiekerken, later ook voor de welvarende steden. Dankzij de aanwezigheid van vaarwegen konden klei en turf worden aangevoerd en konden de geproduceerde stenen, dakpannen en andere producten worden afgevoerd. Via de Friese havens konden producten worden geëxporteerd naar het buitenland en naar andere Nederlandse gewesten. Vanaf eind 19^e eeuw is de bedrijfstak snel teruggelopen. Na de Tweede Wereldoorlog waren er in Fryslân nog maar drie steenfabrieken over, in Oostrum, in Gerkesklooster, en bij Leeuwarden.

Het steenbakken is eind 12^e eeuw geïntroduceerd door de kloosters, die ook door het ontginnen van land sterk hebben bijgedragen aan de ontwikkeling van Fryslân. Het begin ligt waarschijnlijk bij het Cisterciënzer klooster Klaarkamp bij Rinsumageest (± 1175). Andere kloosters die een rol hebben gespeeld zijn het klooster Mariëndal te Lidlum met een steenbakkerij bij Winsum (Monnikebaaium, 13^e eeuw) en de Witherenabdij Mariëngaarde bij Hallum. Het Cisterciënzer klooster Aula Dei bij Scharnegoutum had ook een steenbakkerij; de resten van de oven zijn in 1955 opgegraven.

De kloosters hebben bestaan tot 1580; in dat jaar is het kloosterbezit in handen gekomen van de Friese overheid. Bij Winsum en waarschijnlijk bij Hallum zijn de activiteiten van de steenbakkerijen voortgezet.

In de middeleeuwen zijn er nog veel meer steenbakkerijen geweest. Er was steen nodig voor versterkte woonhuizen (stinzen) en voor de bouw van parochiekerken. Vooral in Noordoost Fryslân zijn veel resten van ovens opgegraven, onder andere bij Anjum, Dokkum en Oostrum.

Uiteraard heeft de ontwikkeling van de steden gezorgd voor de komst van steen- en pannenbakkerijen in de directe omgeving. In de 16^e eeuw waren er aan de oostkant van Leeuwarden verschillende productielocaties, waaronder het Sint Vitustichelwerk. Deze laatste locatie was eigendom van de parochiekerk van Oldehove. Hier zijn mogelijk de stenen gebakken voor de Oldehove, de scheve toren van Leeuwarden.

Steenbakkerijen in Fryslân zijn in schriftelijke bronnen doorgaans aangeduid als 'Tichelwerk', en panbakkerijen als 'Panwerk'. Panwerken produceerden veelal ook estrikken (vloertegels). De naamgeving is echter niet altijd op die manier gehanteerd.

Vooral bij oudere locaties blijkt dat op een 'Tichelwerk' ook dakpannen werden geproduceerd.

Er zijn in de loop van de eeuwen duidelijke clusters aan te wijzen van productielocaties. Te noemen zijn in de eerste plaats de omgeving van Harlingen en Franeker, maar ook Leeuwarden, Dokkum, Berlikum, Makkum, Workum, Sneek en Bolsward. De logische plek voor een tichelwerk of een panwerk was aan het water. De aanwezigheid van een vaarweg was essentieel voor het aanvoeren van klei en turf, en voor het afvoeren van het product. Voorbeelden zijn de Harlingertrekvaart, het Vliet en de Dokkumer Ee. Stenen werden ook geëxporteerd. Ze waren erg geschikt als ballastvracht in lege zeeschepen. Ook daarom was de concentratie van tichelwerken bij de havenstad Harlingen logisch.

De meeste Friese tichelwerken zoals bekend uit de 18^e en 19^e eeuw hadden een eenvoudige oven en waren weinig gemechaniseerd. Het vormen en te drogen zetten van de stenen was handwerk. De meeste steenovens waren zogenaamde Hollandse ovens, rechthoekige, bijna vierkante ruimten met dikke muren. Aan de bovenzijde waren deze gesloten met een opbouw, een zogenaamd ovenhuis. Aan weerskanten van de oven stonden doorgaans de turfschuren, van waar uit door stookopeningen turven in de oven konden worden geworpen. Aan het uiteinde van de turfschuur was veelal een onderdak voor het personeel (het feintshuis) of een woning voor de tasker, een soort bedrijfsleider.

Het personeel van de Friese tichelwerken kwam uit de provincie zelf. In tegenstelling tot de situatie bij de Groningse en Drentse tichelwerken is in Fryslân dus geen sprake geweest van een sterke trekarbeid uit het Duitse vorstendom Lippe.

De eigenaren van de Friese tichelwerken bemoeiden zich niet altijd met de daadwerkelijke productie. Soms werden de bedrijven verhuurd. En soms liet de eigenaar de bedrijfsvoering geheel over aan de tasker, om zich vervolgens zelf te bemoeien met de handel of met het bekleden van publieke functies.

Vanaf het eind van de 19^e eeuw is de grofkeramische industrie steeds meer verdwenen uit Fryslân. Daarbij heeft zeker een rol gespeeld dat hier weinig geïnvesteerd is in mechanisatie en moderne ovens. Eind 19^e eeuw/begin 20^e eeuw breidden eigenaren hun productiecapaciteit niet uit door mechanisatie, maar door er een tichelwerk bij te kopen. Doordat er weinig geïnvesteerd was, kon ook gemakkelijker worden besloten een tichelwerk te sluiten.

Een feit is dat de drie steenfabrieken waar wel relatief veel geïnvesteerd was, tot na de Tweede Wereldoorlog hebben bestaan. Uiteindelijk zijn deze bedrijven onder druk van de marktomstandigheden ook gesloten. In 1968 is de fabriek van Helder in Oostrum gesloten. De gebouwen zijn daar nog steeds te bewonderen, inclusief de fraaie schoorsteen. In 1979/1980 kwam het einde voor de steenfabriek Schenkenschans bij Leeuwarden. De locatie is sindsdien gebruikt als stortplaats, maar is nu afgewerkt en toegankelijk. Aan het meer roemrijke verleden herinnert een

wat vervallen monumentje. Tenslotte viel in 1991 het doek voor de laatste steenfabriek, die van Schuilinga in Gerkesklooster.

In Fryslân wordt nog wel bouwkeramiek vervaardigd. Het betreft echter meer kleine series en hoogwaardige toepassingen. Deze worden vervaardigd bij Dijkstra in Sneek en bij Tichelaar in Makkum.

